

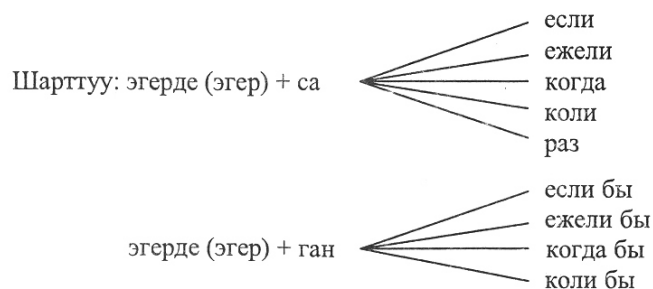
2. Салыштырма байламталар: кандай, ошондой, канча, канчалык, ошончолук ж. б.

2. Сравнительные союзы: так-как, подобно тому как, точно, будто и др.

1. кандай – ошондой — кантип - ошентип — как - так
2. -ган сыяктуу — подобно тому как
3. -гандай (-гендей, -гондой, -гөндөй) – словно, точно, будто
4. -гансып (-генсип, -гонсуп, -гөнсүп) – как будто и др.

Майрам болуп жаткан сыяктуу, туш-туштан музыка жаңырат.

Как будто шел праздник, со всех сторон звучала музыка.

Молодец стареет (но) помыслы не стареют (он всегда готов тряхнуть стариной)

4. Эр азамат өлсө Чубактын кунун куугандай кууйт
Если умрет (погиб от руки врага) молодец ты взыщи за его кровь как за кровь Чубака

5. Мээнетин катуу болсо тапканың таттуу болор
Если труд твой тяжел то пицца твоя будет сладкой

125. Ырды окугула, жаттагыла.

Жайлоодо дары кымыз кыргыз даамы,
Ат чапмай, улак тартмай кыргыз шаңы.
Силерди күтүп жатат жол карашып,
Алатоо аймагында элдин баары.

А. Айталиев

126. Текстти окугула. Которгула. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдү тапкыла.

УНУТУЛГУС КҮН

1992-жылы баш оона айынын 29у, ишемби күнү кыргыздардын эл аралык биринчи Курултайы болду. Бул күндөрү дүйнөгө жылдыз сыңары чачылып кеткен кыргыздар чогулду. Курултайдын максаты да, милдети да бир — улуттук баш кошууга, биримдикке, ар түрдүү элдердин, мамлекеттердин ортосундагы достукка, өзара кызматташтыкка көмөктөшүү. Биз жалаң тойлордо же жакшылыктарда эле эмес, жамандык башка түшкөндө да бирге болушубуз керек. Курултай — кыргыздын өткөнү, бүгүнкүсү жана эртеңи. Келечек тагдыры тууралуу көңүлдөн чыккан сыр чечишүү, проблемаларды биргелешип талкуулоо. Ошон үчүн туш-туштан, төгөрөктүн төрт бурчунан чогулушту.

2003 -жылы август айынын аягында кыргыздардын эл аралык экинчи курултайы болуп өттү.

жылдыз сыңары — подобно звездам
чачылып кеткен — разбросанный
көмөктөшүү — помогать
көңүлдөн чыккан — (исходящее) от души
төгөрөктүн төрт бурчунан — со всех сторон света

1. Курултай качан болду?
2. Ага кимдер чогулушту?
3. Курултайдын максаты эмне?
4. Биз кайсыл учурда бирге болушубуз керек?

§ 27. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн түзүлүшү
(Структура сложноподчиненных предложений)

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм баш жана багыныңкы сүйлөмдөн турат.

Татаал сүйлөмдөгү ойдун негизин билдирген бөлүгү *баш сүйлөм* деп аталат.

Баш сүйлөмдүн ар түрдүү кырдаалын билдирген бөлүгү *багыныңкы сүйлөм* деп аталат.

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен төмөнкүдөй тутумдашат:

а) байламтасыз түрдө: *-ып, -бай, -а, -п, -гыча, -ганы, -дыктан* мүчөлөрү жана шарттуу *-са* мүчөсү аркылуу.

Сложноподчиненное предложение состоит из главного и придаточного предложений.

Независимое, поясняемое предложение, которому подчинены другие предложения, входящие в состав сложноподчиненного, называется *главным*.

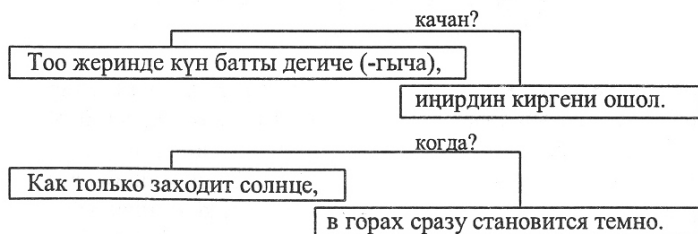
Предложение, подчиненное, зависящее от другого, поясняющее его, называется *придаточным*.

Придаточное предложение с главным соединяется:

а) без союзов, но к сказуемому придаточного предложения присоединяются такие окончания, как *-ып, -бай, -а, -п, -гыча*, (как-только) *-дыктан* (потому что), *-са* (если).

Мисалы: Тоо жеринде күн батты дегиче, иңирдин киргени ошол (А. Т.).

В горах, как только заходит солнце, сразу становится темно.

- Австралиядан. Мурда Кытайда жашаптыр.
- Балдары бар бекен?
- Тиги жанындагы небереси — Нурлан. Ал Бишкекте жашайт экен. Үч кыз, эки уулум бар деди.
- Канча жашта экен?
- Сексен төрттөмүн деди го.
- Ал бактылуубу?
- Ананчы, туулуп өскөн жерин көрдү да, — деп сүйлөшүп мектепке жете келишти.

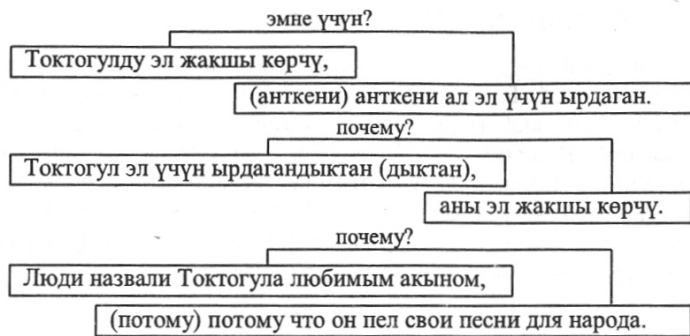
130. Ролдорго бөлүп окугула. Сүйлөшүүгө машыккыла. Диалогдон татаал сүйлөмдөрдү тапкыла.

МЕЙМАНКАНАДА

Телевизордон дүйнөгө жылдыз сыңары чачылып кеткен кыргыздардын Курултайы болорун угуп, аларга кезигүүнү эңсеп барып калдык.

«Ысыккөл» мейманканасынын тегереги шаңдуу, мейман тосуп жатканы билинип турат. Апакай боз үйлөр тигилген, машиналар, мейман тосуп жаткан кыз-жигиттер да шаңдуу. Мейманканынын үчүнчү кабатында жайгашкан Азиз Айтвар менен баарлаштык.

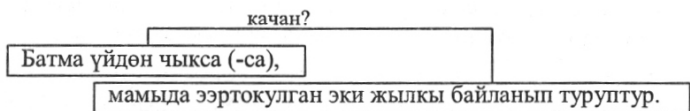
- Саламатсызбы, ата?
- Саламатчылык, келгиле, кыздар.
- Биз Бишкек шаарында турабыз, иштейбиз. Алыстан туугандар келди деп угуп, келип калдык.
- Жакшы болот. Таанышып алалы. Менин атым Азиз Айтвар. Бул — неберем Нурлан. Бишкекте турат.
- Ата, сиздин туулуп өскөн жериңиз кайда?
- Мен Ысыккөлдө туулгам. 1916-жылкы Үркүндө эл менен кошо Кытай жерине бардык.
- Сиз Кытайдан келдиңизби?
- Жок, мен Австралиядан келдим. Кытайда өстүм, үйлөндүм, анан Австралияга бардым.
- Ата, сиз жериңизден кеткенде канча жашта элеңиз?
- Мен анда чыбык минип, ойноп жүргөн жаш бала элем. Он экидеги кезим.
- Канча бир тууганыңыз бар, канчасы келди?
- Жерибизге 1961-жылы эки иним, уулум келди. Ата-энем Кытайда каза болушту.
- Канча балаңар бар?
- 2 уул, 3 кыз, 25 неберем бар. Нурландын атасы Хамит Бишкекте турат.
- Аксакал, туулуп өскөн жериңизге бардыңызбы?
- Барып келдим, ата-бабаларга куран окудум. Туугандарга учураштым.

156. Сүйлөмдөрдү окугула. Суроолор аркылуу багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү ажыраткыла.

Батма үйдөн чыкса, мамыда ээр токулган эки жылкы байланып туруптур.

Таня келгенден тартып, окуучулардын арасында нааразылык күчөдү. Лена үйдөн чыкканча, Майрамкан кобурап тигиндей узай берди. Төө ашууга карай бурула бергенибизде, Уларашуунун белинен төрт киши чыкты (А. Т.).

157. Көп чекиттин ордуна маанисине карата сөздөрдү койгула. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Күн ... болду. Айнура көйнөкчөн келди.

2. Батма ... чыкты. ... Ээр тогулган эки жылкы байланып туруптур.

3. Таня кел Окуучулардын арасында ... күчөдү.

4. Лена ... чыкты. Майрамкан ... тигиндей узай берди.

1. Күн ысык ..., Айнура көйнөкчөн келди.

2. Батма үйдөн ..., мамыда эки жылкы байланып туруптур.

3. Таня тартып, окуучулардын арасында нааразычылык күчөдү.

4. Лена үйдөн ..., Майрамкан кобурап тигиндей узай берди.

Пайдаланылуучу сөздөр жана мүчөлөр:

үйдөн, -ди, нааразычылык, ысык, мамыда, кобурап, канча, келгенден, чыкса, болгондуктан.

• ашык — свыше
өзөндөрдүн куймасы — приток
рек

асман тиреген — до небес
көлдүн түбү — дно озера
урандылар — развалины

••• 133. Диалогду улантып жазгыла. Суроо берүүгө үйрөнгүлө.

- Ысыккөл Кыргызстандын эмнеси?
- Ысыккөл Кыргызстандын бермети.
- Ысыккөлгө канча өзөн куят?
- Ысыккөлгө жетимиштен ашык өзөн куят.
- Ысыккөлдүн айланасын эмне курчап турат?
- Көлдү асман тиреген бийик тоолор курчап турат.
- Мурун шаар болгонун кайдан билебиз?
- Уламыштарга караганда мурун шаар болгон экен.
- Кийин эмне болгон дешет?
- Кийин суу каптаган дешет.
- ... ?

— Аны көлдүн түбүндөгү шаардын урандыларынан деп божомолдошот.

- ... ?
- Көл тоңбойт.
- ... ?
- Ошондуктан Ысыккөл деп аталып калган.
- ... ?
- Көлдүн суусу таза, абасы адамга жагымдуу.
- ... ?
- Көптөгөн курортторуна барып адамдар денсоолугун чындашат.
- Ошондуктан көлүбүздү сактайлы!

••• 134. Кырдаал боюнча сүйлөшүүгө көнүккүлө.

Ош базарына кире бериш жерден шашып келе жатып, бир жаш жигит менен беттешип калдым.

— Ой, кечиресиз! Сизди байкабай эле...

— Эч нерсе эмес, мен да шашып жүргөм, Ысыккөлгө эс алганы бара жаттым эле.

— Мен дагы, таанышып алалы.

— Сиздин атыңыз ким?

— Нурлан.

— Менин атым Адилет.

— Сиз мурда көлгө түштүңүз беле?

— Ооба, былтыр.

— Ысыккөл кандай? Мен биринчи жолу бара жатам.

— Ысыккөл — өтө кооз көл.

түткүрүндөгү идеялар— фундаментальные идеи
бейилдик— спокойствие

? 1. «Манастын жылы» качан, кайсы уюм тарабынан кабыл алынган?

2. Бүткүл дүйнөлүк масштабда кандай майрам өткөрүлдү?

3. «Манастын» идеяларынын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу?

4. Манас кандай иш-аракеттерди жасаган?

5. Эмне үчүн «Айкөл Манас» деп аталган?

6. Жан-дүйнөнүн казынасы эмне?

7. «Манас» эпосунан үзүндү айтып бергиле.

! Билип алгыла.

ИЛИМ-БИЛИМ ЖАНА АНЫН БУЛАГЫ ЖӨНҮНДӨ

Кайнар булак соолбойт.

Тосмо курсаң көл болбойт.

Акыл жаралбайт, төрөлөт.

Аны тапкан илимге сугарсаң

Деңиздей тереңдейт.

Дүйнөнүн чырагы — билим.

Чырак өчсө — үй караңгы.

Илим өчсө — эл караңгы.

Акыл кабыл албаса

Илим пайда бербейт.

Билимдүүлүк билгенде эмес,

Билгенин билбегенге берүүдө.

Билгениңди тымпыйып катпа,

Ал сенин жеке менчигиң эмес?

Илимдин эң улуусу — Адам

өстүрүү.

Т. Сыдыкбеков

155. Тексттерди окуп, түшүнгүлө. Коңурбайды мүнөздөгөн сын атоочторду тапкыла. Орусча сын атоочторду кыргызча, кыргызчаларын орусча которуп жазгыла.

КОҢУРБАЙ - КЫТАЙ ХАНЫ

Эр Коңурбай дегендин

Аскери арбын шайма-шай.

Отурган экен очоюп

Очогунун кашында,

Алтын таажы башында.

Өнү бышкан өпкөдөй,

Сакалдары туу куйрук,

Сараптан тешип өткүдөй,

Көзү өгөгөн темирдей,

Муруну бар капырдын,

Бузулган тоонун сеңирдей.

Түлөгөн жору каштанып

Өгүздөй болгон чоң доңуз

Өрттөнгөн дөңгөч баштанып.

Мурду анын бородой,

Эки көздүн чуңкуру

Казып койгон ородой,

Кирпигинин чылпагы

Мергендердин шородой.

§ 23. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр

Татаал сүйлөмдүн бөлүктөрү
төмөндөгүдөй байламталар ар-
кылуу байланышат:

1. Бириктирүүчү: *жана, ары*
(*да, менен*).

Простые предложения в со-
ставе сложных соединяются при
помощи следующих союзов:

Соединительные: *и, да* (в
значении *й*).

Мисалы: 1. а) Асман ачык жана жылдыздар күндөгүдөн коюу. - Небо чистое, и на нем еще больше, чем всегда, звезд.

б) Ар бир элдин тилеги — эркиндик жана эркиндик үчүн күрөш. - Мечта каждого народа — свобода и борьба за свободу.

2. а) Күн бүркөлдү да, жаан жаай баштады. - Стало пасмурно, и начался дождь.

б) Жаан басылды да, күн ачыла баштады. - Дождь перестал, и стало проясняться.

2. Каршылагыч: *бирок, ант-кени менен, ошенткени менен, ал эми, а, ошентсе да, антсе да* ж. б.

Противительные: *а, но, од-нако* » т.д.

Мисалы: 1. Ооба, бороон-чапкындуу кыш да болот, бирок жаз да келет. - Да, будет и вьюжная суровая зима, однако придет и весна.

2. Арстан катуу качырат, бирок жумшак алат. - Лев бросается молниеносно, но хватается мягко.

3. Барды жоготуп коюш оңой, ал эми жоктон бар кылыш кыйын. - Потерять все — легко, а получить что-нибудь из ничего — трудно.

3. Ажыраткыч: *же, же бол-босо.*

Разделительные: *или, то...то.*

Мисалы: 1. Быйыл окууга барам, же болбосо фирмада иштейм. - В этом году я поеду учиться, или же буду работать на фирме.

2. Жайлоодо бирде жамгыр куят, же кар жаайт, бир туруп күн нурун чачат. - На жайлоо то льёт дождь, то идет снег, то неожиданно светит солнце.

адамдардын билими кеңейе берген. Андан кийин жазып кал-
тарышкан. Адегенде ташка, териге, кездемеге жазышкан, кийин
кагазды ойлоп таап, китеп пайда болгон. Бара-бара адамдын
ойлору, акылы, билими кагазга жазылып, китепте сакталган.
Бириникин бири пайдаланып, улам билим өсүп келген. Би-
лимдүү болуш үчүн талыкпай эмгектенүү керек, көп окуганга
туура келет. Мектеп билим берип, жаштарга жол ачат.

Билимдин тармактары көп. Ар бир кесипке ээ болуу да терең
билим алууга шыктандырат. Мисалы: мугалим, врач, инженер,
архитектор, сот ж. б. Өз кесибин сүйгөн адам терең билим алат.
Билимдин жолу көнөн, канча эмгектенсең, ошончо билимдүү
болосуң.

● *өнүккөн жерде* — там, где раз-
вито (что-либо)
адамзат коому — челове-
ское общество

тармактары — отрасли
шыктандырат — воодушевляет

152. Текстти окуп, түшүнгүлө.

АКЫЛ-ОЙДУН АЗЫГЫ - ИЛИМ-БИЛИМ (Ум и мысль — источники науки и знания)

I. Мындан туура миң жыл илгери X кылымдын соңунда
кыргыздар өздөрүнүн мамлекеттүүлүгүнө жетишип, прогресске
умтулганын айтууга болот. Дал ошол доордо кыргыз элинин
дүйнөлүк маданий казынага кошкон зор салымы деп таанылган
улуу «Манас» эпосу жаралды.

II. Дагы 300 жыл илгерилесек, 1682-жылы Оруссия тагына
али жаш Петр I, болочоктогу Улуу Петр отурганын көрөбүз. Ал
адегенде эле ишти эмнеден баштады? Билим көксөп Европага
аттанды! Илим, билим аркылуу гана Улуу Петр улуу реформа-
ларды жүзөгө ашырып, Орусияны көкөлөтүп, улуу державага
айланта алды.

III. 1687-жылы Англияда Исаак Ньютон бүткүл дүйнөлүк
тартылуу теориясын ачып, «Натуралык философиянын башаты»
китеби чыгат да, улуу жана кичүү окумуштуулардын бардыгына
200 жылдык азык таап берет.

IV. Адамга илим-билим да, искусство да зарыл. Ансыз адам
жүрөгү же өпкөсү жоктой жашай албайт. Тигиниси да, мунусу да
зарыл (*Л. Н. Толстой*). Акыл-оюң ашып-ташыса да, көкүрөгүң
жарды болгонго умтулба (*Л. Фейербах*). Акыл-ойдун азыгы —
илим-билим, жан дүйнөнүн казынасы — маданият (*А. Акаев*).

бирок жер да күндү айланып жүрөт. Бирде катуу шамал согуп
турат, бирде күтүлбөгөн жерден бороон башталат.

- 139. Кырдаал боюнча сүйлөшүү.
— Бурана мунарасы кайда?
— Ал Токмок шаарынын түштүгүндө жайгашкан.
— Бул мунара кайсы кылымга таандык?
— Бул археологиялык эстелик орто кылымга таандык дешет.
— Сен мурда Буранада болдуң беле?
— Ооба, мен өзүм Бурана айылынанмын да.
— Анын айланасында эмнелер бар болду экен?
— Айланасында өзүнчө чептер бар.
— Мунара бийикпи?
— Анын сырткы дубалынын узундугу 15 чакырымдан ашык.
Ал XI кылымда бышкан кыш менен төрт бурчтуу түптөлүп, 8
кырдуу цилиндр формасында тургузулган.
— Бурананын башына (чокусуна) кантип жетебиз?
— Жетиш бир топ кызыктуу. Ичинде буралып чыга турган

тепкичи бар. Ушул тепкич менен 1
күндө 5 маал мусулман дининдеги
адамдар милдеттүү түрдө намазга
жыгылуу үчүн чыгышчу экен.

— Ал мунара ушул убакытка
чейин сакталып турабы?

— Ооба, ал оңдолуп, калыбы-
на келтирилген. Анын бийиктиги
24 метр, түбүнүн диаметри 9 метр,
ал эми төбөсү 6 метрге жакын.

— Ай иий, ал эбегейсиз зор
эстелик турбайбы.

— Бир кезде бул жерде чоң шаар болгон экен. Анын ай-
магын казууда үч мавзолейдин калдыгы табылган. Андагы та-
былгалар азыр музейдин ичинде.

— Барып көрүш керек экен.

— Баралы, ал мурда Баласагын шаары деп аталчу экен.

— Баласагын деген ким болгон?..

- *чептер* — крепости
түптөлүү — основание
буралып чыга турган тепкич — винтовая лестница
калыбына келтирилген — восстановлена
казууда — здесь: на раскопках

гандай шыдыр, ондой берди, ооматтуу болгондой сезилет. Калын элдин урмат-сыйы, атак-аброй анын алаканына өзү эле асмандан түшүп калгандай туюлат. Минтип ойлоого, балким, анын ар убак шардана-шайдоот жүргөн мүнөзү, терең акыл чабыты, кандан-бектен кайра тартпас кашкөйлүгү, алдыга умтулуп, алысты мелжеген албан максаттуулугу негиз берсе керек.

Ал чынында эртеңки эл тагдыры үчүн тыным албай эмгектенип келет.

Бир кездеги борбордон окууга умтулган жаш улан, бүгүнкү буурул чач академик. Үсөн Асанович 1950-жылы Нарындагы Т. Сатылганов атындагы орто мектепти алтын медаль менен аяктаган. Андан соң Москвадагы Ленин ордендүү Д. И. Менделеев атындагы химия-технологиялык институтта билим алып, кийин анын аспирантурасын да мыкты бүтүрүп, кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактап келет. Жаш адистин илимий даярдыгынын мыктылыгына, жаңычыл, ишкер дымагына зор ишенич арткан Илимдер академиясынын жетекчилиги ага өзүнчө лабораторияны тапшырышат.

Бардык эле иште, өзгөчө илимде, иштин көзүн табуу, б.а. анын кандайдыр бир байкалбаган ички сырларын илип калуу, изилдөөнүн жаңыча өңүтүн ачуу зарылдыгын даана түшүнгөн жаш илимпоз ар бир химиялык кубулуштун тереңине үңүп кирип, сандаган лабораториялык изилдөө, санак иштерин жүргүзөт. Акыры «саргара жортсоң, кызара бөртөсүң» дегендей, ал суюктуктун ичинде электр учкунунун таасири аркылуу металлдан химиялык бирикмелерди, жаңы касиетке ээ заттарды бөлүп алуунун жаңы ыкмасын таап чыгат. Бул олуттуу илимий ачылыш тууралуу республикада гана эмес, союздук илимий чөйрөлөрдө, борбордук басма сөз беттеринде да кеңири кеп болуп, ал СССР Илимдер Академиясынын президиумунун, Физикалык химия институтунун Окумуштуулар кеңешинин жана академик Б. Р. Лазаренко, И. В. Танаев сыяктуу белгилүү окумуштуулардын бийик баасына арзыйт.

Үсөн Асанович бүгүн залкар илимпоз, дасыккан жетекчи гана эмес, ал өмүр шериги Тамара эже менен бирге уул кыздарынын урмат-сыйына бөлөнгөн очор-бачар, бакубат ырыс кешиктүү чоң үй-бүлөнүн да кадырман калкасы. Эч кимден жардамын аябаган ак жүрөк адам. Эмгегин элге арнаган баба дыйкан.

144. Табышмакты тапкыла.

Кайра-кайра кудуктан, Болбосо да тил-оозу,
Кара кочкул суу жуткан. Баскан изи унчуккан.
(к...м ч.)

§ 24. Текст менен иштөө

145. Төмөнкү тексттерди окутула, мазмунун түшүнгүлө. Эмне жөнүндө баяндалып жаткандыгын аныктап, тема койгула.

I

Аларча — Аламүдүн районундагы суу, Чүй дайрасынын (река) сол куймасы (левый приток). Узундугу (длиной) 78 чакырым.

Кыргыз Алатоосунун түндүк капталындагы (северная сторона) мөңгүлөрдөн (ледник) башталат. Жогорку агымы кууш капчыгай (узкое ущелье) аркылуу агат да, Кашкасуу кошулган (место соединения) жерден Байтик өрөөнүнө (долина) чыгат. Суу бойлой арча, бадал, чычырканак өсөт. Аларча суусу Чоңарык кыштагынан кийин Бишкек шаарын аралай түндүк тарапка агат.

II

Жазгы жана күзгү жамгырда сел жүрөт (потоп). Ал майда кирип (многоводье), сентябрдын аягында тартылат (спадает). Сугатка пайдаланылгандыктан (для полива), Чүй дубанына жетпейт. Боюнда Кашкасуу, Ташдөбө, Ортоалыш, Чоңарык, Ортосай, Маевка кыштактары жайгашкан.

146. Жомок айтууга көнүккүлө.

Биз Аларча капчыгайына экскурсияга келдик. Адилет айлананы карап: «Карагылачы, жомоктогудай жер экен»,—деп суктанып, мугалимге карады. Мугалим жомогун баштады.

XX кылымдын башында Тяньшань өрөөнүндөгү тоонун этегинде Нарын суусунун боюнда «Эмгекчил» деген кичинекей кыштак болгон экен. Ал кыштакта Асан аттуу койчу жашаптыр. Жары Аниса экөө баласы Өмүрдүн өмүрүн тилеп, коюн кайтарып, оокат кылып жүрүшүптүр. Бир күнү Аниса чочуп ойгонуп: «Асан, мен бир кызык түш көрдүм,» — дейт.

— Ал эмне түш?

— Коркпо. Түзүк эле болуш керек.

— Бол түшүңдү айта сал, коркутпай.

— Мен эки чакамды алып, Нарын суусунан суу алганы барыпмын. Суу менен кошо чакама үч балык түштү. Бирөө чоң, экинчиси бир башкача балык экен, оозунда жалтырак бирдеме бар, үчүнчүсү кызгылт көрүндү көзүмө. Билесиңби, түсү сен алып берген жалтырак жоолукка окшош. Экинчи балык туйлап, тынчы кетип жатты. Бир кезде эле ага тил бүтүп: «Энеке, мага бул чакаң тардык кылып жатат. Мени өзүнчө чоң чакага салчы.»—деди.

— Аниса, сен сонун түш көргөн турбайсыңбы. Биз дагы бир эркек балалуу болот экенбиз. Балабыздын өмүрү узун болуп, төгөрөктүн төрт бурчуна таанымал болгон чоң киши болот го. Ал эми үчүнчүсү кыз болот тура. Ал кыз өзүңө окшош акылдуу болот экен.

— Тур үйдү жыйна. Мен тиги кара козуну союп, кудаы жолун жасайлы.

Түштү жакшылыкка жоруп, коюн союп, элге тамак беришет. «И анан эмне болду?» — деп чыдамы кетти балдардын. Бир аз жылдан кийин эркек балалуу болуп, атын Үсөн деп коюшуптур. Бала кичинесинен чыйрак чыгып, теңтуштарынан өзгөчөлөнө баштаптыр. Билесиңерби балдар, оозуна тиштеген жалтырак алтын медаль экен.

— Ошол чакага батпаган баланын иши менен тааныштырайынбы? — деп мугалими «Кто есть кто в Кыргызской науке» деген китепти көрсөттү. Жүргүлө эмки жомок жүрүш учурунда.

147. Кыргызча сүйлөөгө көңүлүлө.

— Кана балдар, бүгүнкү сабак саякатка чыгуу болду. Саякатка чыгуунун максаты эмне?

— Биз кыргыз жергеси менен тааныштык, эс алдык, тоого чыктык.

— Дагы эмне кылдык?

— Жомок уктук, кыргыздын эң бир чыгаан илимпоздору менен тааныштык.

— Алар кимдер экен?

— Ү. А. Асанов, А. Ч. Какеев, Ч. Т. Айтматов, А. А. Акаев, Жусуп Баласагын, Касым Тыныстанов ж. б.

— Эми балдар, окумуштуулар дүйнөсүнө саякатка чыгалы.

Шамдагай шайдоот басып шартылдаган,

Жайдары качан көрсөң жаркылдаган.

Ичине кир сактабас сонун адам

Дос түгүл, кастын көөнүн калтырбаган.

— Бул табышмактуу ыр саптарын ким табат?

— Бул илимпоз агай.

— Аты жөнүн ким айтат?

— Жомоктогу Үсөн агай го.

— Азаматсың, Сергей.

— Кантип билдиң?

— Ал балыктардан башкача эмес беле жомокто.

148. Төмөнкү ырды окутула мазмунун түшүнгүлө. Кимге тиешелүү экенин аныктагыла.

Шамалдай шайдоот басып шартылдаган,

Жайдары качан көрсөң жаркылдаган.

Ичине кир сактабас сонун адам

Дос түгүл, кастын көөнүн калтырбаган.

Чоң чечен чаң чыгарган тандайынан,

Чоң уста шакирт кетпес мандайынан.

Дегеле илимби, адамдыкпы

Жарашат мактасаң да кандайынан.

Илимде даражанын бардыгы бар,

Билесиң кең пейилин бардыгыңар.

Даанышман, илимпоздор аз чыкканда

Кыргыздар бөксө болмок сандыгыңар.

Ушу азыр жигит бойдон солкулдаган,

Уландар басса жетпейт зоңкулдаган.

Үсөкем крейсердей жылып барат,

Илимде из калтырып толкундаган.

Үмүтү бийиктерге жетелеген,

Изденүү ичке жолун төтөлөгөн.

Кыргыздын химиясы жаатында

Чолпондой жылдыз болду көкөлөгөн.

Жүрүшөт: «Эр ортону — жетимиш», — деп,

«Илимде жетимиш жаш — жетилиш», — деп.

Оргосу кайсы болсо, ошол болсун

Тилейбиз кылым жашка жетиңиз деп.

Үсөнбек Асаналиев

149. Текстти окуп, которгула, мазмунун айтып бергиле. Сөз айкаштарын таап, жазгыла.

Илимдин баба дыйканы — Үсөн Асановичтин өмүр жолу, илимпоздук ишмердиги, жетекчилик тагдыры сыдыргыга сал-

 140. Көркөм окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Мазмунун түшүнгүлө:

Азаматты эки нерсе багыттайт —
Адал сөзү, ак эмгеги карытпайт.
Адам өлсө — сөзү калат артында,
Жакшы атагы унутулбайт калкында.
Түбөлүккө өлбөйм десең сен эгер,
Ачык сүйлөп, ак ишинди улай бер.
Жусуп Баласагын

 141. Текстти окуп, которгула. Мазмунун айтып бергиле.

УЛУУ СӨЗ ЗЕРГЕРИ - ЖУСУП БАЛАСАГЫН

Жусуп Баласагын (же баласагындык Жусуп) XI кылымда жашаган. Улуу акын, философ, илимпоз, адамдын жандүйнөсү менен коомдун турмушун айкалыштырган билерман, түрк сөзүнүн улуу устаты. Ал азыркы Кыргызстандын Чүй районунун аймагындагы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы байыркы Баласагын шаарында туулган (1015—1018-жыл аралыгында).

Ал өзүнүн атын чыгарган даңктуу «Куттуу билими» («Кут даарытар билим») чыгармасын ыр түрүндө жазган. Жусуп бул поэмасы менен даңктуу. 13 миң саптан турган бул чыгарма славян элдериндеги «Игордун кошууну жөнүндө сөз» сыяктуу эле зор мааниге ээ.

Жусуп Баласагын — кыргыз маданиятынын башаты жана анын тарыхынын ажырагыс бөлүгү.

- *сөз зергери* — мастер (гений) *атын чыгарган* — прославил слова *зор мааниге ээ* — имеет огромное значение
- *айкалыштырган* — сочетал

- ?
1. Жусуп Баласагын канчанчы кылымда жашаган?
 2. Анын кандай эмгектери бар, өзү ким болгон?
 3. Жусуп Баласагын кайда, качан туулган?
 4. Баласагын кайсы чыгармасы менен даңктуу?
 5. Ал чыгарма канча саптан турат, кандай мааниси бар?

142. Төмөнкү сөз айкаштарын пайдаланып, сүйлөм түзгүлө.

Токмок шаары, Бурана айылы, кылымга таандык, археологиялык эстелик, анын аланасы, өзүнчө чептер, бышкан кыш, төрт бурчтуу, цилиндр формасы, буралып чыгуу, мусулман дини, Баласагын шаары, Бурана мунарасы.

143. Төмөнкү сөздөрдү которуп, татаал сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Век, учёный, мастер слова, духовность, знаток, южная сторона, написан, огромное значение.

Кыскартылган сөздөрдү чечмелегиле. Орус тилинен кыргыз тилине которгула.

1. Зам. Директор, Национальная аттестационная комиссия КР, Государственный советник КР 2 класса, химическая технология, энциклопедии «Известные люди XX века», «Кто есть в XXI веке».

2. Награды: орден Трудового Красного знамени, Почётная Грамота ВС КР, Медали «Даңк», Заслуженный изобретатель Кирг. ССР, заслуженный деятель науки КР, Лауреат Межд. Премии «Руханият», премии им. Ж. Баласагына, И. Арабаева.

Жогоркудай сыйлыктар менен кимдер сыйланат? Ал адамдарды кандай атоого болот? Алардын бири тууралуу төмөнкү теманын бирине аңгеме жазгыла.

«Өнөрү өрнөк адамдар», «Эл куту», «Эл сыймыгы», «Эл-тиреги», «Илимдин баба дыйканы», «Залкар адам», «Белгилүү адам», «Унутулгус адамдар» ж. б.

§ 25. Текст менен иштөө

? 150. Төмөнкү суроолорго жооп берип көргүлө.

1. Билим деген эмне? Аны кандай түшүнөсүңөр?
2. Билим бизге кайдан келген?
3. Билим качан пайда болгон?
4. Билимдин жана илимдин кандай тармактары бар? Мисал келтиргиле.
5. Келечек билимдүүлөрдү дегенди кандай түшүнөсүңөр?
6. Илим жана билим тууралуу кандай макалдарды билесиңер?
7. Кыргыз элинин дүйнөгө таанылган кайсы чыгармасы бар?

 151. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Татаал сүйлөмдөргө көңүл бургула.

Билим — билүү деген сөздөн алынса керек. Азыркы күндө билимди бүткүл дүйнө эли баалайт. Илим, билим күчтүү өнүккөн жерде элдин турмушу жакшы болот, маданият гүлдөп өсөт.

Билимди жалпы адамзат коому топтогон. Байыркы заманда атасы, энеси балдарына турмуштан байкаганын, билгенин айтып жана көргөнүн үйрөтүшкөн. Атадан балага өтүп, улам

138. Төмөнкү текстти орусчага которуп, таблицанын негизинде эки тилде, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү байланыштыруучу байламталарды тапкыла.

1. жана да менен		и
2. бирок бирок да бирок дагы антсе да ошентсе да ошондо да ошондой болсо да бирок ошондой болсо да ж.б.		но но всё-таки но всё же и т.д.
3. а ал эми болбосо же же болбосо бирде-бирде		а то а не то не то или или же то-то

Бир топ күндөр өттү, бирок эки коңшу ортосундагы душмандык басылган жок.

А. Пушкин, «Дубровский».

Токойчу бир сөз сүйлөгөн жок, дыйкан да унчуккан жок.

И. Тургенев, «Аңчынын аңгемелери».

Кабинеттин эшиги ачылды да, босогодон Кутузов көрүндү.

Л. Толстой, «Согош жана тынчтык».

3 Жол бошоду да, биз нары кеттик.

М. Элебаев, «Узак жол».

Үйдүн ичинде отуруп думугуп кеттим да, мен таза аба жутуу үчүн тышка чыктым.

М. Лермонтов, «Бэла».

Соня менен Наташа Курагиндикине чоң дасторконго чакырылып калды да, Марья Дмитриевна аларды ээрчитип барды.

Л. Толстой, «Согош жана тынчтык».

Бурулча Жапар менен сүйлөшкүсү келди эле, бирок Жапар унчукпастан бөлмөсүнө кирип кетти. Ай жерди айланып жүрөт,

- *зор салым*— огромный вклад
- умтулганын*— стремление
- илгерилесек*— возвратиться в прошлое
- болочоктогу*— в будущем
- жүзөгө ашырып*— претворил в жизнь
- тартылуу теориясын*— теория притяжения

? 1. Эмне үчүн Л. Н. Толстой илим-билимди өпкө, жүрөккө теңейт?

2. Ал эми Фейербах акыл-ойду, көкүрөктү эмнеге салыштырат?

3. Петр I адегенде эле ишти эмнеден баштады?

4. Кыргыз эли дүйнөлүк маданий казынага эмне кошту?

5. Исаак Ньютон илимге кандай салым (вклад) киргизген?

📖 153. Окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Жаттап алгыла.

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Жерлигинен түткөндөй.

Словно из сплава
золота и серебра он слит.
Словно сделан он
из опоры земли и неба.
Словно он сотворен
из солнца и луны.
Земля его держит, потому
что она Земля.

📖 154. Текстти окугула, орус тилине которгула. Суруолорго жооп берип, аларды дептеринерге жазгыла.

«Манас» эпосу — кыргыз элинин кайталангыс табылгасы, анын сыймыгы. 1995-жыл Бириккен Улуттар Уюму тарабынан «Манастын жылы» деп жарыяланган.

Демек, биз бүткүл дүйнө алдында чыныгы демократиялык өнүккөн алдыңкы мамлекет катары, «Манас» сыяктуу улуу маданий мурасы бар эл катары көрүнүү үчүн бул майрамды татыктуу өткөрдүк.

Бириккен Улуттар Уюму эмне үчүн «Манас» эпосунун миң жылдыгын майрамдоо жөнүндө чечим кабыл алды? Анткени «Манастын» түпкүрүндөгү идеялар бүгүн да актуалдуу. Манас башка элдерди тоноп, баскынчылык жүргүзбөстөн, тынчтыкты, туруктуулукту, бейпилдикти жана прогрессти чындоо ниетинде өз элин жана коңшулаш калктарды баш коштуруп, көп аракеттерди жасаган.

Ошондуктан «Айкөл Манас» деп аталганы бекеринен эмес.

- *кайталангыс табылгасы* — неповторимое богатство
- БУУ* — ООН
- өнүккөн* — развитый

— Ооба, мен да угуп жүргөм, бекеринен берметке теңебесе керек.

— Чын эле, А. Осмоновдун ырларында Ысыккөл жөнүндө жазганы көп ээ, отуздан ашуун.

— Ооба, мен акын болсом, көп ыр жазмакмын. Көлдү көздүн карегиндей сактоого чакырмакмын!

135. Төмөнкү текстга окуп, татаал сүйлөмдү ажыраткыла. Дептеринерге көчүрүп жазгыла.

Азыркы Ысыккөл турган жер илгери калмак ханынын шаары экен делет да, бул жөнүндө ар түрлүү уламыштар айтылат. Өзүнүн шаарындагы элдер гана эмес, коңшу айылдагылар да жаман көрчү. Элге чексиз чыгым салып, күнөөсүздөрдү жазага тартчу экен. Элге жеңилдик бер, андай жазалаба, — деген экен эл...

● *чексиз чыгым* — безграничный расход
башыңды алам — отрублю голову (сниму)

136. Көнгүгүнү кыргыз тилине которгула. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө айландыргыла.

Наша республика большая и красивая. В Кыргызстане много лесов, рек, озёр, полей. Они красивые. Нельзя их загрязнять. Нельзя ломать ветки в лесу и жечь костры. Нельзя бросать сор в озеро и реку. Природу нужно беречь.

Я отдыхала в санатории «Иссыккуль». Мы ходили в горы, катались на пароходе, купались в озере. Я научилась плавать. И хорошо укрепила своё здоровье. Я хочу ещё поехать в этот санаторий.

Үлгү: а) Биздин өлкө чоң жана кооз.

б) Кыргызстанда токойлор, өзөндөр, көлдөр жана талаалар көп.

в) Биздин өлкө чоң жана кооз, анда көп токойлор, өзөндөр, көлдөр жана талаалар бар.

📖 137. А. Осмоновдун ырын көркөм окугула. Жаттагыла. Мазмунуна түшүнгүлө. Ырдын негизинде Ысыккөлдү сүрөттөп аңгеме түзгүлө.

ЫСЫККӨЛ

Жаш белем...Тентекбелем... Ысыккөлүм...

Ойнокон толкунуна каз, өрдөгүн,

Жай күнү күн батарда карап турсан,

Жуткандай жайлоо желин, сергийт көңүлүн.

КОНУРБАЙ - ХАН И ПОЛКОВОДЕЦ КАРА-КЫТАЕВ

Конурбай — умный и хитрый враг Манаса. Наделен необычайной силой. Благодаря чудодейственной боевой одежде он неуязвим для любого оружия. Обладает тайной магических заклинаний. В личных состязаниях с Манасом он не один раз терпит позор поражения. И за это таит на него огромную злобу. Понимая, что не сможет одолеть Манаса в честном бою, он решает взять его хитростью и коварством. Незаметно подкравшись сзади, Конурбай смертельно ранит Манаса.

Үлгү: Коңурбай шамдагай, акылдуу, куу ...

§ 26. Багыныңкы байланыштагы татаал

сүйлөмдөр

(Сложноподчиненные предложения)

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири мааниси жагынан экинчисине багынып турса, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Сложное предложение, в котором одно предложение подчинено другому, поясняет его, называется сложноподчиненным предложением.

В кыргызском и в русском языках связь между простыми предложениями осуществляется посредством подчинительных союзов: *анткени* (потому), *себеби* (потому что), *эмне үчүн* (почему), *кантип—ошентип* (так—как), *канча* — *ошончо* (насколько—настолько), *эгерде* (если) и др.

Кроме подчинительных союзов, в кыргызском языке простые предложения соединяются при помощи грамматических форм как *-ып, -п, -бай, -ганча, -дыктан, -са, -ган үчүн, -гандай, -ыш үчүн* и др.

1. Жол тайгак болгондуктан, ат чабыш болгон жок. - Дорога была скользкая, поэтому не было скачек) (подчинительный союз.

2. Токтогулду эл жакшы көрчү, анткени ал эл үчүн ырдаган (подчинительный союз).

3. Токтогул эл үчүн ырдагандыктан, аны эл жакшы көрчү (грамматическая форма). - Люди назвали Токтогула любимым акыном, потому что он пел свои песни для народа (подчинительный союз).

- Теңтуштарыңызга кезиктиңизби?
 — Ооба, кезиктим, алар да бирин-серин эле калыптыр, — деп терең үшкүрдү...
 — Жериңизде өзүңүздү кандай сездиңиз?
 — Туугандарга кезиктим, алар менен акыркы жолу жолугуштым.
 — Эмне үчүн акыркы деп айтып жатасыз?
 — Мен сексен төрткө чыктым, кайрылып келбейм, канча жашайм, ким билет?
 — Аксакал, сиз бактылуусузбу?
 — Ооба, — деп көзүнөн жаш агып, сакалын аралай, чапанына тамды.
 — Ата, сиз жашооңуздагы эң жакшы, эстен кеткис күн кайсы күн?
 — Бүгүнкү күнү, мен өз мекениме келдим, туулуп-өскөн жеримди — Ысыккөлүмдү көрдүм. Силер окшогон кыздар менен баарлашып олтурам, — деп кайраттана түштү.

 131. «Тууган жер» деген темада чакан сочинение жазгыла.

§ 22. Көнүгүү, машыгуу

132. Окуп, которгула. Суроолорго жооп бергиле, мазмунун айтып бергиле. Тең байланыштагы сүйлөмдөрдү тапкыла, алар кандай жол менен байланышкан?

ЫСЫККӨЛ

Ысыккөл — жетимиштен ашык өзөндөрдүн куймасынан пайда болгон тоо көлү. Көлдүн айланасы асман тиреген бийик тоолор менен курчалган. Уламыш боюнча мурун көл жайгашкан жерде чоң кооз имараттары бар шаар болгон экен. Ал шаарды шаар башкаруучунун күнөөсүнөн улам суу каптап кеткен экен. Көлдүн суусу тунук болгондуктан, көлдүн түбүнөн ошол шаардын урандылары азыр да көрүнүп турат деген божомолдор бар.

Көл кышкы аязда да тоңбойт. Ошондуктан аны эл Ысыккөл деп аташкан. Көлдүн айланасы кооз, абасы таза, суусу адамга жагымдуу. Ошондуктан Ысыккөлдүн айланасындагы курорттордун мааниси чоң. Анын курортторунда жана ар кандай эс алуу жайларында миңдеген адам эс алып, денсоолугун чыңдашат.

«Кыргыз жергеси» энциклопедиясы

Үлгү: 1. Күн ысык болду. Айнура көйнөкчөн келди.
 Күн ысык болгондуктан, Айнура көйнөкчөн келди.

158. Өзүңөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө бир нече сүйлөм жазгыла.

159. Текстти окугула, которгула. Тыныш белгилерин койгула. Багыныңкы татаал сүйлөмдөгү баш сүйлөмдүн астын сызгыла.

Вот наконец и Чуйская долина Там где сейчас стоит древняя башня Бурана когда-то находился большой караван-сарай Здесь уставшие люди и животные отдыхали и готовились к трудному переходу через горы Достигнув Исыккуля опытные проводники поворачивали караваны к Нарыну и Ат-Баши

Үлгү:

а) Там, где сейчас стоит древняя башня Бурана, когда-то находился большой караван-сарай.

б) Азыркы Бурана мунарасы турган жерде, бир убакга чоң кербен сарай болгон экен.

160. Сүрөт боюнча аңгемелешүү.

КЫШ МЕЗГИЛИ

Бурганак кар жаап жаткан мезгил, балдар карды сагынгандай бурганакка карабай ойноп жатышат.

161. Сүрөткө карап «Кыш мезгили», «Калың кар», «Кыш», «Аппак кар» ж. б. темада чакан аңгеме жазгыла.

162. Ырды окуп, мазмунун түшүнгүлө. Жаттап алтыла.

КЫШТА

Мына, мына аппак кар,
 Аппак карда алтын бар.
 Жазда тердеп эришет,
 Жерге жашын төгүшөт.
 Жер өстүрөт эгинди,
 Эгин өнүш тегинби!

Учуп түшкүн, аппак кар,
 Ак кар сенде алтын бар.
 Келе берсин аппак кар,
 Муз тебели, жаш балдар.
 Аппак даки - аппак кар,
 Ак кар сенде алтын бар.

А Токомбаев

5. Курултайда кандай проблемаларды талкуулашты?

6. Курултайга кимдер келишти?

127. Диалогду суроолор менен толуктагыла. Дептериңерге жазгыла.

—?

— 1992-жылы баш оона айынын 29у, ишемби күнү кыргыздардын эл аралык биринчи курултайы болду.

—?

— Бул күнү дүйнөгө жылдыз сыңары чачылып кеткен кыргыздар чогулду.

—?

— Курултайдын максаты да, милдети да бир — улуттук баш кошууга, биримдикке чакыруу, түрдүү элдердин, мамлекеттердин ортосундагы достукка, өз ара кызматташтыкка көмөктөшүү.

—?

— Биз дайыма бирге болушубуз керек.

—?

— Курултай — кыргыздардын келечеги, проблемаларды биргелешип талкуулоо.

—?

— Кыргыздар төгөрөктүн төрт бурчунан чогулушту.

128. Диалогду ролдорго бөлүп окугула.

— Аскар, бүгүн кайсы күн?

— Баш оона айынын жыйырма тогузу.

— Кандай күн?

— Унутулгус күн.

— Эмне үчүн?

— Бүгүн кыргыздардын биринчи Курултайынын салтанаттуу ачылышы.

— Ага кимдер келишти?

— Бүткүл дүйнөгө жылдыз сыңары чачырап кеткен кыргыздар келишти, — деп жооп берди Аскар. Сергей угуп, көп нерсени билгенине кубанды.

129. Текстти окуп, сүйлөп бер.

Аскар, Сергей, Мурат, Алмаз, Александр, Вова мектепке келе жатышып, «Ысыккөл» мейманканасынын жанына келип токтошту.

— Аскар, булар кимдер? — деди Сергей.

— Тиги машинадан түшүп жаткан аксакал — Азиз Айтвар.

— Сен кайдан билесиң?

— Кечинде «Алатоо» программасынан көрсөтпөдүбү. Ал аксакал өзүн тааныштырды.

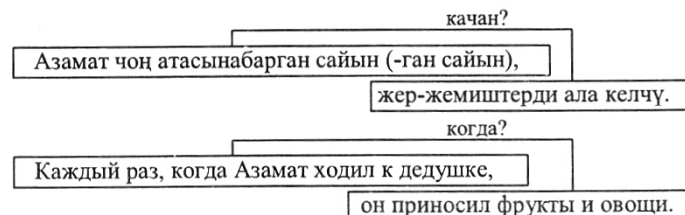
— Ал кайдан келиптир?

б) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна: *-ган үчүн, -ган сыяктуу, -гандай, -гансып, -дан көрө, -ган сайын, -ыш үчүн, -са да, -оо (-уу) үчүн ж. б.* мүчөлөрдүн уланышы аркылуу.

б) К сказуемому придаточных предложений присоединяются такие суффиксы и союзные слова, как: *-ган үчүн (ввиду того что), -ган сыяктуу (подобно тому как), -гандай, -гансып (словно, как будто), -дан көрө (чем), -ган, -сайын (по мере того как), -ыш үчүн (для того чтобы), -са, -да (когда, если), -оо (-уу) үчүн (чтобы) и др.*

Мисалы: Азамат чоң атасына барган сайын, жер-жемиштерди ала келчү.

Каждый раз, когда Азамат ходил к дедушке, он приносил фрукты и овощи.

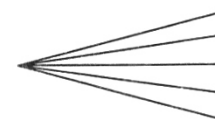
а) Багындыргыч байламталар:

1) себеп байламта (*анткени, себеби, эмне үчүн, андыктан*).

а) Подчинительные союзы:

1) причинные союзы (*потому что, оттого что, почему, поэтому*).

анткени
себеби
эмне үчүн

потому что
из-за того что
оттого что
ввиду того что
ибо и. б.

Лиза сабакка жакшы даярдангандыгы үчүн, мугалим «беш» деген баа койду.

Так как Лиза хорошо приготовилась к уроку, учитель поставил ей пятерку.